

регламентацією мають поступитися складанню кодексів загальних принципів права.

1. Кабрияк Р. Кодификации / Пер. с фр. — М.: «Статут», 2007. — 476 с.
2. Дигесты Юстиниана / Пер. с лат. — М.: «Статут», 2002. — 584 с.
3. Аннерс Э. История европейского права. — М.: Наука, 1996. — 385 с.

Вовк Вікторія Миколаївна,

кандидат філософських наук, доцент,
докторант кафедри філософії права та юридичної логіки
Київського національного університету внутрішніх справ

Римське право і сучасне європейське право

Статтю присвячено питанням ідейних витоків сучасного європейського права; акцентується увага на таких явищах римської правової дійсності, як індивідуалізм, справедливість, космополітизм, мультикультуралізм та ін. Римське право розуміється як ідеологічно-культурне утворення, яке стало одним з основоположних чинників формування сучасного права Європи.

Ключові слова: римське право, європейське право, індивідуалізм, справедливість, космополітизм, мультикультуралізм.

Європа постійно оглядається на свої античні витoki: свобода і демократія, протиріччя між нормами, які забезпечують інтереси суспільного цілого, і захистом інтересів особистості, неспівпадіння норм природного і чинного позитивного права — це все уже мало місце в історії до європейського періоду, але залишається таким само актуальним і для сучасної Європи. Зрозуміти реалії сьогодення ми зможемо, лише зрозумівши минуле. Але прикрим фактом є те, що сучасність дозволяє собі доволі часто вільно обходитися з поняттями, інколи збіднюючи їх значення. На нашу думку, саме це трапилося і з поняттям європейського права, яке зазвичай ототожнюється з чинним законодавством Європейського Союзу. Але при такому підході втрачається глибинна сутність складного культурного артефакту, яким і є європейське право, а також не враховуються основоположні чинники формування цього соціокультурного утворення. Сьогодні сфера дослідження європейського права поширюється від абстрактно-метафізичних до вузькопрагматичних точок зору, кожна з яких не може претендувати на адекватне відображення європейського права в усьому його обсязі та повноті.

Не існує одностайної думки щодо визначення безпосереднього джерела європейського права. На думку В. Нерсесянца, таким джерелом є римське право, а А. Градовський та Р. Давид вважають «першопочатком» європейського права германський феномен; проміжну позицію займають праці Г. Бермана, Е. Аннерс і В. Соловйов визнають позитивний вплив християн-

ства на формування європейського права. Основним проявам впливу римського права на формування європейського права присвячені праці А. Дембінські, Т. Гіаро, Є. та О. Харитонових та ін.

На нашу думку, становлення європейського права стало можливим завдяки єдності культурних перспектив: перша перспектива пов'язана з відродженням ідеї ролі права в суспільстві як основного регулятора та поширенням ідей римського права (це так зване «друге народження римського права»); друга пов'язана з розвитком християнської цивілізації; третя — це ідея екстериторіального характеру права, яка ґрунтується на визнанні права основною соціальною цінністю. Але говорячи про вплив римського права на європейське, ми маємо зауважити, що мова не йде про пряме, безпосереднє використання римського права у його первинному вигляді, не про автентичність системи унікального правового регулювання, а про її «переспівування», із збереженням основних системо-творчих елементів. Сучасний польський мислитель Т. Гіаро говорить про форми «реінкарнації» або версії римського права на теренах Європи [6].

Також на формування європейського права вплинув процес ідентифікації європейця саме в якості європейця. Факту ідентичності передували конкретні історико-культурологічні передумови: культура Античності, яка поєднала в собі три знаменні віхи у розвитку людства — грецьку філософію і право, римське право та християнство, які знайшли подальший розвиток на ґрунті варварських звичаїв. Відомий німецький філософ Е. Трельч так охарактеризував це явище: «Європейський світ складається з античності й сучасності, з давнього світу, який пройшов усі ступені від примітивної стадії до надкультури, та з нового світу, який формувалася у романо-германських народів з часів Карла Великого і також пройшов усі ступені. І ці різні за своїм смислом і розвитком світи настільки проникли один в одного і настільки зрослися в історичному спогаді й континуумі, що сучасний світ, незважаючи на свій зовсім інший дух, якнайтісніше пов'язаний з античною культурою, з її традицією, правом і державним устроєм, мовою, філософією і мистецтвом» [8, с. 615].

Християнство протягом Середніх віків згуртовувало різноманітне населення Європи, здійснюючи функцію духовного єднання, задаючи певні культурні параметри розвитку. «Християнство всотало в себе цінності античних Греції і Риму й передало їх європейським народам, які формувалися. Через концепцію людської особистості, вільної і відповідальної, воно заклало основу вчення про права людини; послідовно проводячи розмежування між світською та духовною владами, створило передумови формування громадянського суспільства та індивідуальної свободи. В лоні середньовічного християнства склались найважливіші форми європейської цивілізації. Це насамперед місто, яке пройшло у своєму розвитку декілька ступенів обмирщення: з поселень біля храму або монастиря — резиденції єпископа і капітула — воно, з розвитком товарно-грошових відносин, пе-

ретворюється на центр господарського життя, який управлявся міською комунією. Монастирі були центрами вченості, при них виникали кафедральні школи, найславніші ставали міжнародними центрами, перетворювалися в університети» [9, с. 171]. Європейське право як складова європейської культури несе на собі усі відбитки та ознаки цієї культури. А сама європейська культура є такою культурою, яка завжди незадоволена собою, а тому постійно сприймає одні ідеї й сумнівається в інших. Ця культура розвивається, збагачується та адаптується до кожної історичної епохи. Але завжди її базовими елементами залишалися грецький розум, структурований римським порядком, афінська любов до краси, яка поєднується зі схильністю до надприродного у християнському дусі. Грецьку і римську культури, як основу сучасної європейської культури, можна назвати «цивілізацією сонця», яка сформувалася у Середземноморському басейні. Саме в межах цієї цивілізації панують індивідуалізм, утвердження свободи та визнання високого статусу людини-громадянина.

Спробуємо з'ясувати, як саме римське право стало методологічним підґрунтям сучасного європейського права. Мова йде не про рецепцію римського права, а про світоглядно-методологічні засади цього права, які зберігають і сьогодні свою життєвість. До них можна віднести, по перше, ідеологічні, які вичерпуються світоглядно-настановчими ідеями римського права, та, по-друге, прагматично-технологічні: сприйняття та використання головних засад технології права, ідей та категорій римського права, норм позитивного римського права як взірця, особливо в процесі кодифікаційної роботи, римсько-правової методики та юридичної термінології [10]. У науковій літературі досить широко висвітлені чинники другої групи, на відміну від перших.

Насамперед варто звернути увагу на *космополітичний* характер римського права, яке через предметне існування в якості права народів змогло об'єднати різні народи й народності в єдину спільноту в правовому сенсі. Вказана особливість права народів була теоретично розроблена римськими мислителями: для Цицерона *ius gentium* — це не лише право, яке стосувалося peregrinів, а й таке, що поширюється на всіх вільних людей. В «Інституціях Гая» в першій книзі міститься вказівка на те, що поруч із суто народним (громадянським) правом, характерним лише для окремого народу, існує ще й таке, яке «застосовується і захищається однаково у всіх народів і називається правом загальнонародним, яким користуються всі народи. Таким чином і римський народ користується частково своїм власним правом, частково правом, спільним для всіх людей» [1, с. 17].

XX ст. стало свідком і продуцентом спроби втілення на практиці ідей «загальноєвропейського дому» та «європейського правового простору». На думку теоретиків права, ідея «загальноєвропейського дому» повинна спиратися на Декларацію прав людини та громадянина 1789 р. Концепція ж «європейського правового простору» з'явилася нещодавно, суть її була

висловлена президентом Французької Республіки у 1988 р.: «Ми не побудуємо Велику Європу завтрашнього дня, таку Європу, яка здатна подолати розкол, який виникає в результаті війни та її наслідків, без загальної юридичної опори. Закладемо ж основи європейського правового простору, який забезпечить на всьому континенті безперешкодне пересування ідей і людей, свободу слова та інформації, повагу прав меншин та ін.» [5]. Створення єдиного європейського простору можливе на основі ідеї культурної єдності. Дана ідея не є новою для Європи. XI–XII ст. були ознаменовані поширенням культурної ідеї Риму і концепції римського права, яким повинна керуватися спадкоємиця Риму — Західна імперія: (*unum esse ius, cum unum sit imperium* — право одне, так як одна імперія), пізніше над ідеєю єдиної Європи розмірковували Данте, Сен-Сімон, Ленін.

До засадничих моментів римського та європейського правового регулювання відноситься *справедливість* як світоглядне, морально-правове явище, і яка є методологічним принципом систем позитивного права як Риму, так і сучасних європейських держав. Для римлян цей принцип і його роль у бутті права були іманентно даними, виходячи з основних світоглядних настанов римсько-античної людськості. Римське право з часів свого виникнення прагнуло справедливості, тому той, хто не переслідував цю мету в своїй діяльності, не міг бути юристом. Римські юристи говорили про справедливість як про начало рівності всіх у сфері права і перед законом. На думку Цельза, поняття право походить від *justit* (правда, справедливість), тому право є *ars* (мистецтво, знання та вміння, які дістають практичну реалізацію), наука *boni* (добра) і *algui* (рівності, справедливості) [4, с. 103]. В опоетизованій формі Овідій доносить до нас міф про богиню справедливості Юстицію, яка найдовше залишалася з людьми і лише в кривавий вік останньою з богів залишила Землю. «Основний закон» римлян — Закони XII Таблиць — гарантував право на справедливе судове рішення, на захист законом не лише громадянам, але й будь-якій людині (чи то перегрину, чи то рабу).

Європейське право як культурний феномен характеризується *особливим типом мислення*, що концентрується на раціональному осмисленні дійсності, а звідси примат раціонального над іншими формами пізнання. А про значення римського права для європейського права на стадії формування український юрист А. Стоянов писав: «Війна і схоластичні мрійництва домінували у діяльності більшості в середньовічному суспільстві. Груба сила, мертвонароджені умствування були панівними явищами. А між іншим, розум людський потребував здорової їжі, позитивних знань. Де було шукати їх?.. Взагалі можна позитивно і неупереджено сказати, що римське право було найбільш практичним і здоровим продуктом людської думки в той час, коли європейські народи стали відчувати в собі жагу знань... Учені школи римського права як орган юридичної пропаганди були необхідними за таких умов» [6, с. 250–251].

У XIII ст. відбулося остаточне утвердження на території Європи розуміння права як раціонального явища: IV Вселенський собор 1215 р. заборонив церковникам проводити судові процеси з використанням ордалій. «Громадянське суспільство не могло управлятися правом до того часу, доки результат судового процесу залежав від звертання до надприродних сил. ...в континентальній Європі був введений новий раціональний процес за зразком канонічного права» [2, с. 68].

І ще одна особливість римського права заслуговує на увагу. Мова йде про *індивідуалізм*. Індивідуалізм в праві може мати місце лише за умови, що індивідуальні інтереси особистості визнаються і захищаються тоді, коли вони відповідають типовим інтересам багатьох членів суспільства. Першопочатково індивідуалізм у римському праві виражався через визнання одноосібного суб'єкта приватної власності, згодом він трансформувався в так званий «суверенітет приватної особи», а нині принцип індивідуалізму є основною ідеологією європейської культури та європейського права. Сучасність характеризується зростанням інтересу до проблеми прав людини, а тому індивід розглядається як безумовна цінність, наділений рівністю, свободою, розумом. Становлення європейського індивідуалізму пов'язане з поступовим стиранням різниці між цінностями трансцендентними та життєвими. За наявності трансцендентних цінностей індивід втягнений у сферу тяжіння до трансцендентності, вважаючи за істинне те, що не належить до світу його життя. Це дало підстави А. Дюмону розмежувати поняття «індивід-поза-світом» та «індивід-у-світі». «Індивід-поза-світом» поступово входить у світ, який його оточує, віднаходить у ньому цінності та смисли, а отже, світ перестає бути для нього чужим і зовнішнім, і це все називається процесом індивідуалізації. Індивідуалізацію неможливо уявити без розгляду її поза такими категоріями як «політичне» та пов'язаною з нею державою, а також категорією «економічне» [3, с. 35].

Для сучасності взагалі, а також для розгляду права з гуманістичних позицій беззаперечним є визнання цінності індивідуальності. Але історико-культурологічні передумови та умови формування індивідуалізму до цього часу не з'ясовані, в тому розумінні, що в літературі немає однієї усталеної точки зору з цієї проблеми: можна говорити про існування цієї ідеї завжди, а можна пов'язувати виникнення індивідуалізму з конкретними історичними епохами. І все ж найбільш впливовою концепцією виникнення індивідуалізму є точка зору, яка вбачає його витоки у класичній та іудейсько-християнській традиціях [3, с. 162]. Звичайно, неприпустимою є пряма (безпосередня) екстраполяція уявлень та виявів римського індивідуалізму або раннього християнства на сучасність. Сучасність визнає індивіда цінністю, тобто, індивід є цінністю за суттю, а не просто як об'єкт, який протистоїть іншим, але він не є індивідуальним зразком роду людського, перш за все індивід — це певний універсум, який включає в себе етноментальні особливості, який відкритий світові.

Хотілося б звернути увагу на ще одну особливість римського і сучасного європейського права — феномен *мультикультуралізму*. Для римської культури в цілому, і для сучасної європейської характерною є множинність культур і субкультур, які складали/ють реальність «мультикультури» — наявності в одній культурі вкраплень і присутності інших активних культур. Римляни широко використовували елементи правових культур інших народів: варто згадати, що основні технологічні прийоми створення позитивного права римляни запозичили у греків; громадяни Риму активно використовували надбання звичаєвого правового регулювання поневолених народів. Якщо уважно проаналізувати правові системи сучасних європейських держав, то стає помітним вплив та проникнення правових феноменів з однієї системи в іншу, асимілятивні та дисимілятивні процеси в сфері права, які, з одного боку, зближують національні правові системи, а з іншого — сприяють збереженню їх унікальності.

1. Андрусяк Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини). — Львів: Світ, 1998. — 189 с.
2. Давид Р. Основные правовые системы современности (сравнительное право): Пер. с фр. — М.: Прогресс, 1967. — 496 с.
3. Дюмон А. Эссе об индивидуализме. — Дубна: Феникс, 1997. — 302 с.
4. История политических и правовых учений: Учебник. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юрид. лит., 1988. — 815 с.
5. Право и политика в современной России / Г.В. Мальцев, Е.А. Лукашева, В.С. Нерсесянц и др. — М.: Былина, 1996. — 215 с.
6. Дембінські А., Йоньца М. Римське право та правова культура Європи. — Люблін, 2008. — 150 с.
7. Стоянов А. Методы разработки положительного права и общественное значение юристов от глоссаторов до конца XVIII столетия. — Х., 1862.
8. Трельч Э. Историзм и его проблемы: логическая проблема философии истории: Пер. с нем. — М.: Юристъ, 1994. — 719 с.
9. Фадеева Т. А. Европейская идея: пути интеграции // Вопросы философии. — 1996. — № 5. — С. 171–188.
10. Харитонов Є. Рецепція римського приватного права як підґрунтя сучасної цивілістики // Вісник Академії правових наук. — 1998. — № 2 (13). — С. 107–108